
EWELINA KANTOWICZ*

Dlaczego region nie musi być przedmiotem badań i nauczania geografii regionalnej?

Podobne pytanie zmusza nas już na wstępie do wyjaśnień, gdyż może ono robić wrażenie "wyważania otwartych drzwi". Warto je jednak postawić chociażby dlatego, że nazwa dyscypliny - geografia regionalna - niedwuznacznie sugeruje, iż właśnie region jest jej przedmiotem badań i nauczania.

Dogodnym punktem wyjścia do odpowiedzi mogłoby być przypomnienie znanych wszystkim zarzutów stawianych geografii regionalnej. Nie tylko bowiem geografia regionalna jest najróżniej definiowana, ale narosło wokół niej najwięcej kontrowersji w ocenie jej roli, znaczenia i wartości. Niecelowe byłoby jednak powtarzenie jeszcze raz starych, często uzasadnionych zarzutów i dyskusja z nimi. Nowe tendencje w geografii regionalnej, na tle rozwoju poglądów geografów na tę dyscyplinę, przedstawiono kolejno na ogólnopolskiej konferencji poświęconej głównym problemom metodologicznym geografii w Rydzynie i na Kongresie MUG w Paryżu (E. Kantowicz, M. Skotnicki, 1983, 1984).

Odnotujemy więc tylko, nie rozwijając szerzej tego tematu, że geografia regionalna krytykowana była najczęściej za brak wypracowanych metod badawczych, brak podstaw teoretycznych, za opisowość i subiektywizm opracowań oraz nieadekwatność sa-

* Zakład Geografii Regionalnej, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski.

mej "koncepcji regionalnej". Polega ona na tym, że "regiony są reliktem epoki przedprzemysłowej w Europie" i że współczesne procesy nie prowadzą do powstawania cech regionalnych (G.H.T. Kimble, 1951, s. 173-174). W skrajnej postaci następowało więc odrzucenie regionu jako realnie istniejącej rzeczywistości i traktowanie go jako narzędzia analizy naukowej, stosowanego dla uszeregowania i studiowania przestrzennych ugrupowań zjawisk występujących na powierzchni ziemi (D. Whittlesey, 1954, W. Bunge, 1962).

Należy zatem na wstępie odróżnić metodę regionalną, mającą swoje zastosowanie zarówno w geografii ekonomicznej, jak i w geografii fizycznej, a także w innych dziedzinach nauki, od geografii regionalnej jako kierunku czerpiącego przede wszystkim z takiej koncepcji, której podstawową cechą jest podejście kompleksowe łączące zjawiska przyrodnicze z działalnością człowieka.

Nie wnikając znów w niejednakowy w różnym czasie i w różnych krajach przebieg rozwoju tak rozumianej geografii regionalnej odnotujemy, że w latach osiemdziesiątych reprezentowane są niemal wszystkie historycznie pojawiające się punkty widzenia na geografii regionalną, a więc: 1) geografia regionalna polega na dostarczaniu sumy wiedzy o różnych częściach świata, 2) geografia regionalna bada miejsca, obszary, regiony z perspektywy ekologicznej, z punktu widzenia "świadomości-doświadczenia", w ujęciu historycznym, ze względu na jego wewnętrzne zróżnicowanie, z punktu widzenia procesów, dzięki którym jest on zorganizowany, z punktu widzenia jego funkcjonowania, 3) geografia regionalna jest geografiami stosowaną (planowanie regionalne, ekspertyzy regionalne), 5) geografia regionalna powinna prowadzić do syntezy relacji między przyrodą i działalnością człowieka (szersze omówienie patrz E. Kantowicz, M. Skotnicki, 1984).

Wracając więc do postawionego pytania: "Dlaczego geografia regionalna nie musi zajmować się regionem?" można śmiało dać odpowiedź najprostszą: nie musi, bo w rzeczy samej, przy

różnorodności istniejących podejść, czasem tego nie robi. Ale przecież nie o taką odpowiedź tutaj chodzi. Celem bowiem tego artykułu jest przedstawienie określonej koncepcji badawczej geografii regionalnej oraz spójnego z nią programu nauczania, odmiennego od istniejących tradycji.

Koncepcja ta, wymieniona wyżej w punkcie 5) i mówiąca, że geografia regionalna powinna prowadzić do syntezy relacji między przyrodą a działalnością człowieka, narodziła się w warszawskim ośrodku geografii regionalnej i została po raz pierwszy przedstawiona publicznie na ogólnopolskiej konferencji w Warszawie w 1979 roku (B. Dumanowski, 1981). Z dwóch zatem tradycyjnych fundamentów geografii regionalnej, za jakie można uważać obszar, region i kompleksowość, rozumianą jako dążenie do powiązania zjawisk przyrodniczych z działalnością człowieka, w referowanym podejściu akcent położono na tę właśnie syntezę, bez konieczności uwzględniania regionu jako środka organizującego badania. Tym bardziej więc nie jest także celem opis regionu i wydobycie jego specyfiki.

Szczególnie korzystny klimat i wzrost zapotrzebowania na rozwój badań środowiska przyrodniczego i jego powiązań z działalnością człowieka stworzyła rosnąca antropopresja i związane z nią zagrożenia ekologiczne, przybierające lokalnie rozmiary katastrof czy też kryzysów ekologicznych. Produktywność biologiczna Ziemi opiera się na stabilnych i regularnych współzależnościach pomiędzy energią słoneczną, glebami, atmosferą, hydrosferą i biosferą. Dopóki człowiek nie ingeruje w ten złożony system, dopóty działa on jako samoregulujący się, dynamiczny mechanizm produkujący biomasę i decydujący o właściwościach gleby i hydrosfery. Ingerencja człowieka wprowadza zmiany, które mogą przynosić korzyść, zwłaszcza jeśli dobrze rozumie się związki istniejące między warunkami przyrodniczymi, a działalnością człowieka. Gdy użytkowanie jest niewłaściwe, wówczas środowisko ulega degradacji. Skala problemu jest ogromna, co mogą ilustrować szacunki powierzchni gleb zdegradowanych. Powierzchnia gleb zdegradowanych, które były

kiedyś produktywna jest na świecie większa niż cała powierzchnia aktualnie uprawiana (V. A. Kovda, 1979). Przyczyny są różne: erozja, pustynnienie, zasolenie, transport, budownictwo. Wiele zjawisk, takich jak na przykład wzrost zanieczyszczeń atmosfery czy niszczenie równikowych kompleksów leśnych, prowadzi do zmian, które trzeba rozpatrywać w skali globalnej. Waga tych problemów spowodowała rozwój współpracy międzynarodowej w ramach takich problemów badawczych, jak Man and Biosphere (MAB), International Hydrological Programme (IHP), International Biological Programme (IBP), czy Global Changes, prowadzonych pod auspicjami Organizacji Narodów Zjednoczonych i jej wyspecjalizowanych organizacji.

Mówiąc o relacjach człowiek-środowisko mamy na myśli nie tylko jeden kierunek zależności - ten najlepiej uświadamiany i prowadzący do zmian niekorzystnych dla człowieka. Relacje są bowiem dwukierunkowe. Problem wpływu środowiska przyrodniczego na działalność człowieka, który budził kiedyś zainteresowanie geografów, został w dużej mierze zaniechany po okresie tak zwanego "determinizmu geograficznego". Rozpowszechniły się wówczas poglądy, że ze wzrostem sił wytwórczych maleje zależność człowieka od środowiska przyrodniczego. Tymczasem, jak można sądzić na podstawie ostrości i skali problemów związanych z kolejnymi kryzysami ekologicznymi, można mówić nie tyle o zmniejszającym się wpływie, ile o zmianach charakteru powiązań. Wzrost złożoności sposobów wykorzystywania środowiska powoduje najprawdopodobniej również wzrost złożoności wzajemnych relacji (por. B. Dumanowski, 1981).

W kontekście zarysowanego wyżej tła nowych celów badawczych geografii regionalnej, prowadzących do syntezy współzależności istniejących między środowiskiem przyrodniczym a działalnością człowieka, region okazał się koncepcją o ograniczonej przydatności. Wyłoniły się natomiast inne pytania o doniosłym znaczeniu teoretycznym i praktycznym. Lista tych problemów, zestawiona niżej bez uwzględnienia ich hierarchii, jest otwarta i obejmuje między innymi:

1) znaczenie różnorodności-zróżnicowania środowiska przyrodniczego dla funkcjonowania ekosystemów i powiązań człowiek-środowisko,

2) "słabe ogniwa" w systemie powiązań człowiek-środowisko, w których najłatwiej niszczone jest równowaga systemu, a małe zmiany przechodzą w duże (konceptcja czynników ograniczających, badania relacji człowiek-środowiska ekstremalne),

3) zmiany naturalne i antropogeniczne w środowisku przyrodniczym i powiązanie ich z tak zwanymi "uwarunkowaniami przyrodniczymi" działalności człowieka (funkcjonalne bariery przyrodnicze),

4) zmienna w czasie i przestrzeni percepcja środowiska przyrodniczego,

5) dualizm oddziaływania środowiska przyrodniczego na człowieka (oddziaływania pozytywne i negatywne oraz pytanie o ciągłość bądź progowy charakter tych oddziaływań).

Niektóre z wymienionych wyżej problemów, jak na przykład pytanie o znaczenie różnorodności środowiska, należą do podstawowych problemów teoretycznych wytypowanych jako konieczne do rozwiązania w celu poprawienia zagospodarowania obszarów (F.B. Golley, 1984). Omówiono je w przeglądzie wyników badań ponad dziesięcioletniego okresu działania programu MAB i innych międzynarodowych programów badawczych związanych z nurtem środowiskowym (Ecology in Practice, 1984). Wreszcie trzeba odnotować, że badania relacji człowiek-środowisko w całości są teoretyczną podstawą dla praktycznych działań zmierzających do opracowania wszelkich ocen przydatności i jakości środowiska. Trzeba najpierw wiedzieć, jak środowisko oddziałuje na określoną sferę działalności człowieka, by móc powiedzieć, jaka jest jego wartość - przydatność.

Nowe cele badawcze geografii regionalnej stawiają też nowe wymagania w kształceniu akademickim w zakresie tej specjalności. Absolwent geografii regionalnej jest zaznajamiany w pierwszym rzędzie z problematyką i metodami badań relacji między działalnością człowieka a warunkami przyrodniczymi.

Nabywa umiejętności podejścia do problemów rozwoju społeczno-gospodarczego w ujęciu globalnym i regionalnym, przede wszystkim w odniesieniu do obszarów pozapolskich. W takim sensie przygotowany jest do pracy w dziedzinie ochrony, zagospodarowania i kształtowania środowiska, w wydawnictwach geograficznych i kartograficznych, w instytucjach związanych ze współpracą z zagranicą, w szkolnictwie.

Tak nasskicowana sylwetka absolwenta naszej specjalizacji, który powinien posiadać umiejętność syntezy, a więc twórczego korzystania z gotowych wyników badań różnych dyscyplin geograficznych, wymaga od niego zrozumienia podstawowych procesów przyrodniczych i społeczno-gospodarczych. Cel ten osiągnąć jest rzecz jasna w toku całych 5-letnich studiów geograficznych. Natomiast w programie specjalizacji[Ⓜ] przewidziano ponadto ogólne, ewolucyjne ujęcie trzech głównych zagadnień:

- przyrody, jej struktury i ewolucji,
- geografii człowieka i rozwoju społeczno-gospodarczego,
- różnorodnych aspektów relacji między przyrodą a działalnością człowieka.

[Ⓜ] Przedmioty specjalizacyjne:

a) obowiązkowe:

- ewolucja i struktura przyrody, geografia człowieka, przyroda a społeczeństwo, metodologia szczegółowa geografii regionalnej, zasoby naturalne, proseminarium, seminarium, praktyki specjalizacyjne (odbywane w instytucjach planistycznych, naukowych, wydawnictwach itp., w łącznym wymiarze 9 tygodni), praca magisterska

b) do wyboru:

- ocena środowiska przyrodniczego, granice przyrodnicze a działalność człowieka, problemy regionalizacji, wybrane zagadnienia demograficzne i urbanizacyjne świata, współczesne migracje ludnościowe, wybrane zagadnienia geografii politycznej, społecznej, problemy obszarów równinowych, pustynnych, śródziemnomorskich, strefy umiarkowanej, górskich, polarnych, krajów Trzeciego Świata.

Tak ogólne sformułowanie tematyki przedmiotów może budzić obawy, że wyczerpuje się w niej problematyka całej geografii, jednak w istocie właśnie ogólnosc ujęcia zapełnia istniejącą lukę, dotyczącą zagadnień należących bez wątpienia do geografii, a nie powtarzanych przez inne przedmioty przewidziane w programie studiów geograficznych.

Wykład "Ewolucja i struktura przyrody" bazując na szczegółowej znajomości problematyki poszczególnych elementów przyrodniczych, zdobytej dzięki wykładom z geologii, geomorfologii, klimatologii etc., obecnym w programie ogólnym, koncentruje się na zagadnieniach związanych z ewolucją Ziemi oraz ze współzależnościami pomiędzy poszczególnymi jej sferami. Na przykład w ewolucji litosfery poruszane są między innymi zagadnienia tektoniki płyt (w skali globalnej i na przykładach regionalnych), wyjaśniającej generalne rysy kształtowania się powierzchni Ziemi w ciągu ostatnich 200 mln lat oraz problemy wzajemnego stosunku procesów wewnętrznych i zewnętrznych ze szczególnym uwzględnieniem różnych modułów czasu, związanych z obydwoma grupami procesów.

W "Geografii człowieka" starano się, aby wybór problemów nie dublował z jednej strony zakresu tradycyjnie wykładanej w Polsce i na świecie geografii ekonomicznej, z drugiej zaś wypełniał lukę, jaka wytworzyła się w odniesieniu do zagadnień innych niż gospodarcze. Problematyką jest zatem szeroko rozumiana kultura społeczeństw. Poruszane są takie zagadnienia, jak stosunek samodzielnych dyscyplin (historia, historiozofia, kulturoznawstwo etc.) i ich koncepcji badawczych do koncepcji teoretycznych i metodologicznych dyscyplin geograficznych, główne etapy ewolucji biologicznej i kulturowej człowieka, dawne i współczesne koncepcje postępu, rozwoju i wzrostu gospodarczego.

Przedmiot "Przyroda a społeczeństwo" poświęcony jest niektórym przykładom relacji między środowiskiem przyrodniczym a człowiekiem jako organizmem biologicznym i człowiekiem jako członkiem społeczeństwa. Poruszane są takie zagadnienia,

jak: oddziaływanie warunków ekstremalnych na organizm człowieka, związek między cechami morfologicznymi człowieka a strefami klimatycznymi, znaczenie czynników geograficznych, takich jak izolacja i bariery geograficzne, dla powstawania zróżnicowania rasowego, oddziaływanie środowiska na wzrost liczby ludności, związek między środowiskiem przyrodniczym a początkiem rolnictwa, problemy wynikające ze współczesnego rozwoju rolnictwa w różnych typach środowiska i szereg innych.

Przedmiot "Przyroda a społeczeństwo" posiada najmniej rozbudowaną podstawę w teoriach nauki zinstytucjonalizowanej, jednak ewolucyjny punkt widzenia przestrzegany we wszystkich trzech omawianych przedmiotach pozwala na pewną refleksję filozoficzną i metodologiczną, ważną dla rozważania relacji człowiek-środowisko. Mieszczą się w niej takie zagadnienia, jak: zmieniająca się w czasie i przestrzeni filozofia stosunku człowieka do przyrody, jak również znajdujące się pod jej wpływem koncepcje naukowe, problem związku przyczynowego, koincydencji i przypadkowości w odniesieniu do procesów przyrodniczych i procesów związanych z człowiekiem, zagadnienie współzależności elementów obydwu systemów i ich hierarchizacji, wreszcie problem samych relacji - ich natury i mechanizmu.

Relacje można traktować jako stosunek dwu zjawisk do siebie i wówczas adekwatne są metody korelacyjne, pozwalające stwierdzić współwystępowanie zjawisk. Można też, i taka jest tendencja we współczesnych badaniach geograficznych (R.J. Johnston, 1983), sięgnąć głębiej i poszukiwać mechanizmu związku - czyli procesu, który doprowadził do współwystępowania. Są one natury psychologicznej (np. percepcja, indywidualne decyzje), społecznej (np. dyfuzja innowacji), ekonomicznej (np. działanie podaży i popytu), politycznej (np. działanie politycznych decydentów) czy przyrodniczej (np. procesy degradacji środowiska lub adaptacja genetyczna i fenotypowa). Procesy te w rzeczywistości oddziałują najczęściej łącznie, a dotychczasowa wiedza o ich wzajemnych powiązaniach,

jak również o związkach ze środowiskiem jest wysoce niedostateczna. Toteż w pracach magisterskich wykonywanych w ramach naszej specjalizacji stosowane są przede wszystkim metody korelacyjne. Z tego też powodu pragmatyczny charakter ma przedmiot "Metodologia szczegółowa geografii regionalnej".

Jego celem jest dostarczenie przeglądu szczegółowych metod przed przystąpieniem do pisania pracy magisterskiej. Obejmuje on między innymi takie zagadnienia, jak: metody charakterystyki jakościowej i ilościowej zjawisk (w tym np. sposoby teorii informacji -- oceny stopnia podobieństwa przestrzennego), badanie obrazu kartograficznego, jego przetwarzanie i rozkładanie na "składowe", zastosowanie metod numerycznych w badaniach geograficznych.

Problematyka prac magisterskich, dotycząca obszarów pozapolskich, co wynika z tradycyjnej struktury organizacyjnej Wydziału, skupiona jest w kilku cyklach tematycznych:

- 1) zróżnicowanie środowiska przyrodniczego a gęstość zaludnienia lub niektóre cechy rolnictwa,
- 2) granice fizycznogeograficzne a rozmieszczenie osadnictwa lub niektóre aspekty rolnictwa,
- 3) relacje między gęstością zaludnienia, wybranymi cechami rolnictwa a środowiskiem przyrodniczym,
- 4) potencjalne i optymalne obszary uprawy wybranych roślin,
- 5) związek między środowiskiem przyrodniczym a niektórymi innymi sferami działalności człowieka, np. transportem, turystyką.

Znaczna część prac magisterskich (cykl 1 i 2) wiąże się z pierwszym z wymienionych wyżej problemów badawczych geografii regionalnej - znaczeniem różnorodności środowiska przyrodniczego dla funkcjonowania ekosystemów i powiązań człowiek-środowisko. Prace magisterskie wykonywane są opracowywanymi dla całego cyklu metodami (B. Dumanowski, F. Plit, 1985, A. Gocłowski, 1986), co umożliwi ich późniejszą syntezę. Już teraz jednak uzyskane wyniki przyczyniły się do sformułowania

jednego z następujących pytań, dotyczącego ciągłości bądź progowego charakteru, oddziaływania środowiska przyrodniczego.

W przedstawionym tu kierunku badawczym i dydaktycznym nie odrzucono regionu jako ujęcia całkowicie nieprzydatnego. Wskazano jednak problemy, których rozwiązanie wydaje się ważniejsze z teoretycznego i praktycznego punktu widzenia. I dla ich rozwiązania region jest koncepcją w istocie mało przydatną.

LITERATURA

1. Bunge W., 1962, Theoretical Geography. The Royal University of Lund.
2. Dumanowski B., 1981, Geografia regionalna jako dyscyplina badawcza, Przegl.Geogr., t. LIII, z.1, s. 87-94.
3. Dumanowski B., Plit F., 1985, Metoda oceny środowiska przyrodniczego na przykładzie Afryki. Prace i Studia Geogr., t. 8, Środowisko przyrodnicze a działalność człowieka w strefie międzyzwrotnikowej. Wyd.UW, s. 9-39.
4. Ecology in Practice, 1984, F.di Castri, F.W.G. Baker, M. Hadley (eds.) Tycooly International Publishing Limited, Dublin, UNESCO, Paris, Part.I.Ecosystem Management, Part II. Social Response.
5. Gocłowski A., 1986, A method for assessing relations between the physiogeographical boundaries and location and growth of settlement, Miscellanea Geographica, Warszawa, s. 153-158.
6. Golley F.B., 1984, Land management in the humid and sub-humid tropics, in: Ecology in Practice. F.di Castri, F.W. Baker, M. Hadley (eds.) Tycooly International Publishing Limited, Dublin, UNESCO, Paris, s. 29-57.
7. Kantowicz E., Skotnicki M., 1983, Główne problemy i tendencje w geografii regionalnej. Ogólnopolska Konferencja Geograficzna "Podstawowe problemy metodologiczne rozwoju

- polskiej geografii; Rydzyna, 27-30 czerwca 1983 (powiel.).
8. Kantowicz E., Skotnicki M., 1984, Trends in regional geography, *Miscellanea Geographica*, Warszawa, s. 153-161.
 9. Kimble G.H.T., The inadequacy of the regional concept, in: *London Essays in Geography*. L. Dudley Stamp, S.W. Wooldridge, London, s. 151-174.
 10. Kovda V.A., 1979, Soil reclamation and food production, in: *Food Climate and Man*. M.R. Biswas, A.K. Biswas (eds.), A Willey Interscience Publication, N.York-Chichester-Brisbane-Toronto, s. 159-186.
 11. Whittlesey D., 1954, The regional concept and regional method.